

*Високому науковому Товариству
Олександрів Барвінському*

Др. Евген Грицак.

Завжди

30/2 1923.

З історії книжкового руху на Великій Україні

(1917—1922).

Відбитка з „Літературно-Наукового Вістника“, 1923,
кн. IX і X.

ЛВІВ, 1923.

НАКЛАДОМ АВТОРА.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА.

І. Українська книжка підчас війни (1914—1917).

З вибухом війни припиняється зовсім українське друковане слово. Влада закриває одну з газет „Раду“, далі всі періодичні видавництва, між ними два найбільші: „Літературно-Науковий Вістник“ і „Українську Хату“, цензура не дозволяє на друк ніякої укр. книжки чи книжечки, а крім того офіційним розпорядженням закривається одна з більших українських книгарень у Києві, а саме Книгарня „Літературно-Наукового Вістника“ на Володимирській улиці. Після Валувського циркуляра 1863 року і славного указу 1876 року се третій раз так дуже придрушено українське слово. Але навіть тоді, в часи сеї безпросвітної темряви, коли, здавалося, й дихнути не вільно Українцєви на рівні з повноправними громадянами, маємо сліди роботи та діяльності наших земляків із Великої України. І тоді виходить децю по українськи, не зважаючи на страшні труднощі. А саме: в 1915 р. виходить у Києві „Науковий Збірник“, присвячений Шевченківським роковинам із науковими працями українських учених, далі постійно виходить у Москві аж до революції журнал-місячник, майже одинокий на всю Україну й Росію, присвячений справам українського культурно-національного й громадського життя зі статтями наших учених та публіцистів у російській мові, „Украинская Жизнь“. В осєні 1915 р. появляється одне число укр. газети „Слово“, друковане в Харкові. Декому здавалося, що се знак деякої полєкції для укр. слова. Але сподівання були даремні, бо адміністрація припинила газету на першому таки числі, при чому не обійшлося без кар для видавця та друкарні. В 1916 році почав виходити невеличкий (двотижневий) український літературно-науковий журнал „Промінь“, спершу в Москві, а потім в Одєсі (щоб обминути Київ) і він, хоч часто теж його конфіскували, дотримався аж до революції.

Найважше було видати щонебудь у Києві, де цензура під проводом російського націоналіста Т. Флорінського не хотіла пропустити ні найменшої укр. книжечки. Прийшлося вживати не раз хитроцїв. До суворого й жорстокого Кербера посилено не раз українських панночок-студенток університету, які старалися переблагати невмолимого цензора й виднати в нього дозвіл на друкування якоїсь маленької укр. книжечки. І се часом вдавалося їм. Українську видавничу справу беруть тоді на себе ті люде, що не піддаються найважшим ударам долі й готові боротися з усім світом і цілими горами перешкод. Се українські студенти київського університету та політехніки, що в сеї „мертвий час“ воєнного лихоліття розвивають дуже велику діяльність для допомоги Українцям-Галичанам, що були в Києві, а головним чином тим, що були на заслання по різних місцях Європейської Росії і Сибіру, а також і полоненим. Вони збирали жертви межи студєнством і помагали грішми, а не раз більше книжками, розсилаючи їх майже по всіх місцях таборів полонених. Сим гуртком студєнтів кермували: студ. політ. Попович

і студ. університету Лизогуб,¹⁾ а помагав їм студ. Отамановський. І сим молодим студентам удалося роздобути дозвіл цензури на видання Франкового „Мойсея“ в 1916 році. Заходилися вони видати переклад Ніцшого „Так сказав Заратустра“, але вже не знаю, ізза яких причин не видали його. Той самий гурток студентів дав потім почин до заложення видавництва „Вернигора“.

В 1916 році виходить „Словник Шевченкової мови“, поазбучний список слів, уживаних Шевченком, без перекладу, на підставі видання „Кобзаря“ Доманицького 1907 року. Книжечку надруковано в Миколаєві, а автором її є псевдонімний Нестор Літописець.²⁾ — Укр. книжка розходитьсЯ підчас війни доволі добре, а найбільше закупають її салдати, особливо ті, що підчас війни були в Галичині і тут нераз уперше познайомились з укр. книжкою.

II. Українська книжка підчас революції (від 1917 р.).

1. За української влади.

Від марта 1917 року розвивається на Україні дуже живий видавничий рух і поширюється як найбільше українська книжка. Старі запаси книжок у дуже швидкому часі вичерпуються майже зовсім. На той час були в Києві дві книгарні: невеличка видавництва „Час“ у середині міста і велика книгарня, т. зв. „Київської Старини“ на Безаківській улиці, в якій були величезні запаси книжок і останніх видань і навіть старих, часом вже великих рідкостей (як н. пр. „Приказки“ Номиса, або Історія української літератури 19 в. Петрова). Починаючи від марта 1917 року, всі передреволюційні видання розпродуються незвичайно швидко. Розходяться в першу чергу книжки красного письменства, а крім сього словники укр. мови, за котрими був великий попит з огляду на те, що до вивчення укр. мови беруться великі маси, яких ставало чим раз більше, в міру того, як українство зачало набирати політичного значіння. Незвичайно швидко розходиться великий словник (українсько-російський) Б. Грінченка в 4 томах, якого ціна з 8 карбованців підчас війни підноситься зразу до 12, а через рік до 120 карб. Крім сього розкупають люде і малий словник укр.-рос. Дубровського. Рівночасно починається новий видавничий рух. І тут треба зазначити, що наші тодішні видавництва й діячі не подбали завчасу про негайне видання українських книжок інформаційно-агітаційного змісту, як н. пр. про сучасне становище політичне, про Україну та український народ, про українські національно-політичні домагання і т. и. Такі книжечки появляються доволі пізно і в невеликому числі. Між иншим, треба тут відмітити, що популярної книжки про Україну та укр. домагання в російській мові для освідомлення „незрячих братів“ таки не видапо. Не видапо теж

¹⁾ Обидва вони загинули трагічно після героїської боротьби горетки укр. молоді під Крутами в січні 1918 р., замучені в страшний спосіб Москалями, які били їх кольбами рушниць по голові й тілі, поки не добили.

²⁾ В рік опісля, вже за революції, вийшов у Херсоні того самого автора „Українсько-руський словничок до Кобзаря Т. Г. Шевченка“. Тут уже є переклад укр. слів на російську мову, але є багато помилок і недокладностей.

у пору гарної й загально-доступної граматики укр. мови, відчувався брак короткої історії літератури, хоч С. Ефремов на ново тоді в осені 1917 року видав свою велику „Історію укр. письменства“, трохи доповнену й розширену. З книжок інформаційного змісту про тодішнє політичне становище треба відзначити коротку брошуру В. Короленка, перекладену з російської мови, а про укр. домагання брошуру А. Хомика п. п. „Автономія України чи Українські Установчі Збори?“, де доволі рішуче висловувано в супереч тодішній угодовій українській політиці домагання незалежності України. З книжок агітаційно-освітлюючого змісту назву брошуру Григоріва-Нашого з коротким викладом укр. історії. Не з докорами в шовінізм, а цілком вороже зустрінуло старше укр. громадянство іншу річ популярну, агітаційного змісту. Це була маленька брошура п. п. „Катехізм Українця“, виданий молодим згаданим уже видавництвом „Вернигора“. Це видавництво виявило незвичайно енергійну діяльність. Поруч книжок агітаційно-освітлюючих узялося воно, одне з перших, за видавання укр. шкільних підручників і видало між иншим два випуски Географії України А. Хомика і передрукувало укр. граматику Г. Шерстюка та в дечому змінену укр. граматику бучковинського педагога О. Поповича. Книжкою дуже потрібною і для школи і для приватного вжитку була солідна праця д-ра І. Свеніцького „Основи науки про мову українську“.

З тодішніх укр. газет назву найважливіші: „Нова Рада“, „Робітнича Газета“ (орган укр. соціал-демократії) і „Народня Воля“ (ес-ерів), що в короткому часі незвичайно розповсюдилися й мала чи не найбільший тираж із усіх газет. З журналів виходять: відновлений „Літературно-Науковий Вістник“ і новий, незвичайно цінний часопис бібліографічний „Книгар“ (видавало видавництво „Час“), подібний у дечому до видаваного тепер у Станіславові журналу „Книжка“, в якому працювали найкрасні укр. сили; в кінці педагогічно-науковий журнал „Вільна Українська Школа“.

Найбільший розцвіт укр. видавничого руху припадає на 1918 рік, часи з політичного боку дуже бурхливі і сумні. Правда, може на 80%, тепер тільки передруковуються старі річні, але видається теж і багато нового. Найперше треба згадати силу силенню всяких словників (укр.-російських і рос.-укр.), з яких на 80% було саме сміття, але ізза недостачі ліпших вони розходилися швидко і автори їх добре собі заробляли. Найпопулярнішим словником був російсько-український словник братів Терпилів, що видержав 6 чи 7 видань. З наукового боку був він нікчемний, поважні укр. вчені та педагоги перестерігали перед уживанням його, але не постаралися про видання ліпшого. Тільки пізніше видано доволі добрий словник рос.-український Дубровського, а проф. Е. Тимченко не встиг видати свого гарного великого словника рос.-укр. з огляду на пізніші політичні події.

Як дуже заробляли люди тоді на українській книжці, нехай свідчить отсей факт. Брати Терпили, бачучи гарний успіх свого словника, видали свою граматику укр. мови. Вона теж була недобра, але розійшлася швидко. Граматики укр. мови

видавали теж усякі, аві трохи до сього непокликані люде, просто „для монети“, не дбаючи ні трохи про науковість і методичність. Один народній учитель (М.) спокусився теж на видання укр. граматики, не розуміючися зовсім на справі. І хоч книжку скритиковано, але він і заробив — се одно, а друге: придбав собі славу „автора“. Тільки пізніше появляється гарна, хоч трохи важка для школи, укр. граMATика проф. Е. Тимченка, а для шкіл народніх дуже гарний і зрозумілий курс укр. правопису й граматики проф. І. Огієнка, п. н. „Рідне Писання“. Він видав теж дуже потрібну книжку для загального вжитку, а саме „Українська Культура“.

В 1918 році починають виходити повні видання всіх творів поодиноких укр. письменників, хоч не всі вони закінчені, а саме: Лесі Українки, Леоптовича, Марковича. Дніпрової Чайки. Далі продовжується видання укр. шкільних підручників для шкіл народніх і середніх. Зі старих, попередних видавництв працює дуже інтенсивно „Час“, менше „Дзвін“, а з нових згадане вже попередю видавництво „Вернигора“, далі „Серп і Молот“, що видало небогато, але за те солідні й гарні річи, між иншим збірку оповідань М. Яцкова „Боротьба з головою“ з дуже гарним вступом д-ра М. Рудницького. Від серпня 1918 року починає видавничу працю найсолідніше й найбільше видавництво, оперте на міцній підставі матеріяльній „Український Видавничий Кооперативний Союз“, називаний у скороченю „Книгоспілка“. Се видавництво зорганізовує видавничу справу на зразок великих європейських видавництв та розроблює дуже широку програму своєї праці, між иншим крім відділів красного письменства, книжок популярних, підручників шкільних постановляє видавати наукові праці своїх та чужих учених.

З менших видавництв треба згадати „Всеувиго“ (Всеукраїнське видавництво т-во вчителів), що видає головним чином укр. шкільні підручники, далі видавництво „Дніпросоюз“ і дуже симпатичне видавництво „Друкар“, якого видання замітні дуже гарними вінетками Нарбута. Зі старих, передвоєнних видавництв працює: 1) солідне в-во „Кривниця“, що передруковує тепер „Кобзарь“ Шевченка (видання Доманицького) і перше найповніше видання творів М. Коцюбинського (5 томів), а далі в кількох томах твори Олеся і Чупринки; 2) видавництво Череповського (найбільше друкує букварі й читанки Лубенця). Повстає багато видавництв на провінції. Найважливіше з них і найповажніше видавництво харківського кредитового союзу кооперативів „Союз“ що в серії „Культурно-історична Бібліотека“ видало такі книжки: Проф. Д. Багалія „Історія Слобідської України“, проф. М. Сумцова етнографічний нарис „Слобожане“ і „Хрестоматія укр. письменства старої доби і народньої словесности“, проф. Шмідта „Історія Мистецтва старої Руси-України“, а крім того менші річи: Г. Хоткевича „Кооперація в Галичині“ і Е. Шарлеманя: „Охороняйте рідну природу!“ та інші.

З нових провінціяльних видавництв¹⁾ згадаю одно дуже:

¹⁾ Для браку місця не згадую про укр. доволі великі, як на провінцію видавництва в Полтаві та в Катеринославі.

рухливе видавництво „Сіяч“ у Черкасах. Воно видавало багато старших творів, між иншим І. Франка „Semper tūo“, „Поєми“ і ин. Повстають укр. видавництва навіть у невеликих повітових містах, як в. о. „Промінь“ у Смілі на Київщині.

З книжок шкільних і підручників, яких не згадав я в „Огляді підручників“, видано тоді: першу граматику латинської мови Калішевського і Географію (загальний вступний курс) Т. Ставничого, далі два правописні словнички: один передрук Голоскевича і другий новий Ніковського. В 1918 р. з'явилися ще в Києві: вид. „Робітн. Книгарні“ — д-р. Д. Донцов: „Міжнародне положення України і Росія“ і вид. „Сіяча“, Д. Донцов: „Культура примітивізму“, Черкаси—Київ, а в 1919 р. вид. „Сіяча“, Д. Донцов: „Мазепа і Мазепинство“.

Зі щоденних газет, крім попередню згаданих, набирає великої популярності нова „Відродження“. Сій газеті дорікали багато за її безпартійність і, як додавали Кієне, безпринципність. З нових журналів треба згадати дуже цінний місячник „Наше Минуле“ і „Записки Укр. Академії Наук“.

Закінчуючи огляд книжкового руху за 1918 рік, додам тут іще одно. Се був рік, де найбільше надруковано укр. книжок, коли укр. книжка найбільше розповсюджувалася і доходила до найширших мас народних. А що був тоді зв'язок із Галичиною, то й галицькі видання приходили й дуже швидко розповсюджувалися. Між иншим найбільше галицько-українських книжок було в книгарні „Українська Республіка“ видавництва „Вернігора“ і в книгарні „Друкаря“. З галицьких книжок найбільше куповано: Руську Письменність, підручники шкільні (між ними укр. граматики проф. С. Смалъ-Стоцького, а особливо проф. Сімовича, котру всі дуже хвалили), а крім того 2 словники: німецько-український В. Кміцикевича і латинсько-український Ю. Кобилянського.

2. За большевиків (від лютого 1919 р.)

а) Ослаблення видавничої справи.

Всі ті численні видавництва, ввесь дуже живий книжковий рух припинюються з другим приходом большевиків на Україну з початком лютого 1919 р. Менші видавництва зовсім упадають, а провадять видавничу працю в зменшеному розмірі тільки видавництва більші, як „Час“, „Друкарь“, потрохи „Криниця“, а найбільше „Книгоспілка“. Українських книжок іще доволі багато, бо запаси з 1918 р. ще нерозпродані й поки-що вони теж розходяться доволі добре. Але дуже швидко те все змінюється, бо в слід за большевицьким пануванням наступає збіднення і населення і інтелігенції, а далі переривається зв'язок між осередками й провінцією, бо їздити і небезпечно і дуже важко. Українська книжка поширюється тепер трохи инакше, а саме за посередництва кооперативних союзів. Від губерній і повітів приїзять представники кооперації до Києва, звідси беруть гуртом величезні паки книжок і те все розпродують потім у себе на провінції.¹⁾ З великих провінціальних складів книжок треба

¹⁾ Я забув згадати, що ще в 1917 р. видавництво „Час“ закладає окрему крамницю, що має назву „Крамна комора“, для гуртової продажі книжок.

тут згадати Вінницю та Умань, з менших, повітових, склади чи книгарні при кооперативних союзах у Гайсині (Подільської губернії) і в Бершаді, Ольгопільського повіту (теж на Поділлі).

б) Заложення радянського „Всевидагу“.

Большевики закладають на весну 1919 р. свій власний державний Видавничий Союз, званий по російськи „Всеиздат“, по українськи „Всевидаг“ (Всеукраїнське державне видавництво). Запрошують вони визначних українських письменників, учених, мистців для організування поодиноких відділів його і як скрізь і завжди, так і тут розробляють та оголошують і рекламують дуже широку програму видавничої праці. Між-іншим беруться за видання повного зібрання всіх творів І. Франка, призначають на це величезну на тодішній час суму 3½ мільона радянських карбованців¹⁾ і редакцію видання доручають проф. Лободі. Але як усе большевицьке, так і це видавництво не справджує покладаних на нього надій. Накладом „Всевидагу“ виходять тільки дрібні, маленькі книжечки, здебільшого повісті та оповідання, і то головним чином аж у наступному 1920 році. Крім того подеколи появляється маленька популярно-наукова брошура, а зрештою нецікава й тенденційно-самохвальна політично-агітаційна макулатура. Між-іншим большевики дуже поширювали між народом брошурку агітаційну п. н. „Червона Зірка“, що її переклав із російської мови укр. комуніст Євген Касяненко, замітний між укр. комуністами тим, що й знав доволі добре й писав теж гарно українською мовою.

Справа видання творів І. Франка провалюється майже зараз після її оголошення і більше до неї піхто вже не вертає. У літі 1919 р. виходить один випуск цікавого журналу, чи скорше альманаха „Музагет“, у котрому проявився підтримуваний дуже радянською владою новий напрямок у письменстві та мистецтві.

в) Праця різних видавництв.

Те-ж саме було з усім, до чого тільки доторкнулася большевицька „мертва“ рука. Українська Академія Наук, якій большевики обіцявали золоті гори, не одержув ніяких кредитів державних і не має змоги нічого друкувати. Між-іншим провалюється ізза нестачі фондів задумане на широку скалю ювілейне академічне видання творів І. Котляревського під проводом академіка С. Єфремова, що кермував працями цілої комісії для сеї справи. Мало там бути критичне видання тексту, а далі солідні наукові розвідки про життя й творчість поета, між-іншим статті: С. Єфремова, проф. М. Марковського (про джерела й повстання Єнеїди), А. Ніковського (про мову поета) і ин.

Взагалі від 1919 року починається вже рішучий занепад укр. видавничої справи, а прихід Деникінців не змінює нічого на краще. Видає тоді, і то — як на тодішні труднощі — доволі багато, „Книгоспілка“. Мало видає т-во „Шкільна Освіта“, між-іншим при кінці 1919 р. виходить після побороення вели-

¹⁾ Якби се були гроші, можна пізнати з того, що тодішні платня урядовця виносили в місяць від 500—1500 карбованців і за такі гроші можна було прогнудуватися.

ких перешкод одинокий (окрім відривних) укр. календар, зредатований Галичанином П. Пелехом.

г) Руїна української книжки в 1920 році.

(Закриття книгарень та всіх видавництв).

Справжня руїна укр. видавничої справи і припинення книжкового руху припадає на злощасний рік 1920, рік політичних пертурбацій і переводження на Україні всіх більшовицьких реформ, якими почалося „справжнє комуністичне будовання держави“.

Починаючи від лютого й марта 1920 р. більшовики беруть у всіх книгарнях книжки на „учот“, се-б то на підрахунок, посилають своїх урядовців списувати книжки і приготівляють публіку на заборону приватної продажі книжок. Книгарники ховають тоді деякі запаси книжок, а приватні люди, хто тільки може, старається закупити дещо з книжок. Але мало було таких щасливих, бо здебільшого укр. інтелігенція дуже тоді бідувала, не одержуючи майже ніякої плати, а далі страждаючи від ходу, голоду та більшовицьких переслідувань. Після підготовчої праці, коли вже посписувано запаси книжок, почалося офіційальне закривання книгарень. Найшвидше закрили більшовики книгарню видавництва „Вернигора“, якій робили закид, що вона „самостійницька“ і далі — се вже річ дуже оригінальна — що вона має найбільше галицько-українських книжок. А книжок сих більшовики дуже не любили, між иншим переслідували й винищували „Співаник Українських Січових Стрільців“ за його „націоналістичний та шовіністичний напрям“. Після того позакривано ось такі укр. книгарні: книгарню „Освіта“ (в будинку Губерніяльного Земства), далі „Часу“, „Друкаря“, „Криниці“, „Дзвона“. Найдовше трималася книгарня „Дніпросоюза“, а головним чином книгарня „Київської Старини“, що стала власністю „Книгоспілки“. Але тут уже не дозволялося купувати книжки в роздріб (поодинокі), а тільки гуртом. У середині літа 1920 року вже всі укр. книгарні були закриті, книжковий рух припинився і тільки зі складів „Книгоспілки“ відпливали ще книжки на провінцію.

Закриваючи книгарні, більшовики, як завжди, прикривали се мерзотне діло своїми гарними, хоч і дешевенької ціни, кличами. Казали, що роблять се тому, щоби не було спекуляції книжками, щоби не було так, як за буржуїського ладу, що книжки купують тільки багаті, а вбогі й незможні дивляться, не маючи змоги читати. На їх погляд пролетарська держава має розділювати книжки між тих, що справді потребують їх для освіти, бажаючи знання-науки, а саме, між убогих робітників, селян та червоноармійців, і з другого боку не треба дозволити, щоби книжки були предметом спекуляції та важиви для торговців, або валялися непотрібно у всяких дукарів. Так мало би бути в теорії. Але ся більшовицька теорія і залишилася теорією. В дійсности було инакше. Книжок на село не давали зовсім, між клуби, читальні, гімназії, школи книжок зовсім не розділювано, а дозвіл на одержання або навіть куплення книжки

(т. зв. „ордер“) було так важко дістати, стільки намучитися і знаходитися, що люде відмовлялися від сього. Були випадки, що професори університету потребували деяких книжок для наукових дослідів і праць, обіцяли книжки назад повернути, але большевики не давали їм на се дозволу.

Взагалі, не можна уявити собі більшої несправедливости й лукавства, а заразом і більшої шкоди для загальмовання освітньо-наукової справи, як зачинення книгарень. Важке, незвичайно важке, майже розпучливе витворилося після сього становище для інтелігентної людини або людини, що вчиться або цікавиться яким-будь науковим питанням. Сказав би дехто на се, що в такому великому осередку культурного життя, як Київ, легко порадити собі на брак книжки. Там же є величезні книгозбірні-бібліотеки: і університетська і міська, а далі багато приватних, між иншим випозичальня книжок Ідзіковського, а від 1918 р. Державна Українська Національна Бібліотека при Укр. Академії Наук.¹⁾ Се правда, але, — чи легко людині зайти до бібліотеки й почитати книжку, коли вона голодна від ранку і сидить на посаді від год. 10 до 4 год. після обіду, а після того мусить іще постаратися про хліб чи инші продукти, а далі, треба взяти на увагу й те, що через неохочування від держави палива прилюдні книгозбірні зовсім не опалювалися.

А найбільше прикро було дивитися, як господарили по закритих книгарнях нові господарі-большевики, як безсоромно обкрадали їх і виносили книжки для приватної продажі або для подарунків для своїх знайомих.

Але большевики не задовольнялися закриттям книгарень. Вони заглянули і в приватні дома й почали реквірувати домашні бібліотеки. Правда, вчителям, професорам, письменникам, ученим не забрали книгозбірень, даючи їм т. зв. „охоронні листи“. Але багато було таких людей, що не займали такої урядової посади, що давала право мати свою бібліотеку, а тепер мусіли вони розставатися зі своїм добром. І ці люде часто теж працювали науково, або коли ні, то читали свої книжки і держали їх з любови до книжки та освіти. Нехай би були забирали книжки в тих, що справді мали книжки чи книгозбірні для декорації, не користуючися ними й не дозволяючи иншим користати з них!

В осени 1920 р. закінчується повна ліквідація укр. видавництва. Большевики добираються до самої твердині українських видавничих товариств, а саме до „Книгоспілки“. Ще попереду покасували вони всі инші, менші від „Книгоспілки“ укр. видавництва, як „Час“, „Друкарь“ і инші, злучивши їх із „Книгоспілкою“. „На що — казали вони — дрібнити видавництва і через те тільки розпилювати працю та енергію на дрібні атоми, коли справа, ведена одноцільно й гуртом, при гарній організації, буде найбільше корисна?“²⁾ При сьому треба додати, що ще на початку

¹⁾ Большевики, яких колола в очі назва бібліотеки „Національна“, казали потім перейменувати її на „Всенародня“.

²⁾ Подібно зробили вони з Укр. Науковим Товариством у Києві в тому-ж таки році. Зліквідували се товариство, аргументуючи так мудро, як один каліф

1920 р. большевики дуже сильно пошкодили „Книгоспілці“, відбираючи від неї незвичайно гарно обладнану друкарню в користь своїй 12-ї армії, але і з сею важкою втратою „Книгоспілка“ дала собі раду.

При кінці літа 1920 року припинено згаданий вище бібліографічний часопис „Книгарь“ на тій основі, що не може бути ніякого видавництва, ні книжок, ні журналів, крім державних!

Здавалося-б, що большевики, зробивши „Книгоспілку“ всеукраїнським загальним видавництвом, дозволять їй, як уже не розвиватися, то бодай спокійно віку доживати. Алеж ні! І „Книгоспілку“ дотикає „мертва“ большевицька рука, що несе для всього руїну та розклад. І її скасовують у місяцях жовтні та листопаді 1920 р. в зв'язку з касованням усіх українських кооперативних союзів. Неоднакова доля постигла сі союзи; одні зовсім скасовано, як н. пр. Союз дрібнокредитових установ (т. зв. „Союзбанк“), а другі удержавнено, н. пр. „Дніпросоюз“ (перемінено на „Губсоюз“), „Централ“ і ин. „Книгоспілку“ прилучено, як частину, до державного „Всевидаґа“. Щоби не було великих нарікань з українського боку, большевики залишають поки-що Українців на начальних посадах поодиноких комісій б. „Книгоспілки“ та обіцяють не змінювати розробленого „Книгоспілкою“ пляну намічених видань. Але се було недовго. Скоро зменшують вони число українських працівників та урядовців, закидають розроблений „Книгоспілкою“ плян видань, у відношенню до збраного в „Книгоспілці“ паперу видають дуже незначну кількість укр. книжок, смішно малу в порівнянню з російськими книжками.

Останні укр. видання перед ліквідацією.

З останніх видань „Книгоспілки“ треба згадати ось се: „Оповідання“ В. Стефаніка зі вступним словом молодого талановитого літературного критика, Бойка, того самого, що в 1918 р. видав монографію про Марка Вовчка п. н. „Марко Вовчок. Літературно критична студія“. Далі велика книжка „Основи альгебри“ проф. Граве, перекладена з рос. мови Галичанином Ф. Калиновичем, далі гарна книжечка інформаційного змісту, дуже потрібна на Україні, „Порадник по Українознавству“ С. Бфремова. Крім того видано кілька праць проф. Зінківського з обсягу психології, відомого зразкового педагога-методиста Музиченка про методи навчання в зах. Європі, в кінці перша українська „Геометрія“, перекладена з російського підручника Киселева проф. Кравчуком.

Видавництво „Друкар“ встигло видати перед ліквідацією три збірки відомого поета Павла Тичини, а саме: нове видання збірки з 1918 р. „Соняшні клярнети“, а далі нову річ „Плуг“ і „Споміж сонетів і октав“. Крім сього видано накладом „Друкаря“ дуже цінну річ, якою була „Антологія римських поетів“ у чудовому перекладі доброго знавця класичних мов, Миколи Зерова.

про Олександрійську книгозбірню. А саме: коли се т-во веде таку саму наукову працю, як найвища державна інституція наукова, якою є Укр. Академія Наук, то воно зайве її непотрібне; коли-ж веде иншу працю, то шкідливо й теж непотрібне.

е) *Переслідування „Шкільної Освіти“.*

Товариство „Шкільна Освіта“ видало з великими труднощами цікаву книжку Д. Ревуцького (автора праці про укр. народні думи) п. н. „Живе Слово“. Книжку сю друковано, а властиво закінчувано вже тоді, коли зліквідовано всі укр. видавництва. Через те, що в кожній друкарні був большевицький комісар, що стежив за кожним рухом складачів, друковано сю книжку потайки, в ночі, а складачі - Українці робили се зовсім безплатно, вважаючи свою працю за патріотичне діло. (Подібно малася справа зі згаданою висше „Геометрією“).

Коли говоримо про т-во „Шкільної Освіти“, треба би згадати про те, яких переслідувань дізнало воно від большевиків, і то на жаль, зі сторони своїх таки людей, а до того ще Галичанина, Гадзінського. Сей пан, ставши комуністом, побажав як найшвидше добитися всяких достоїнств і як се завжди буває у всіх ренеґатів, почав виявляти свою велику ревність до комунізму переслідуванням Українців, а перш за все Галичан, вимагаючи, щоби негайно стали комуністами, а коли його висміяли, він із пімсти доносив на них до Чека. Далі, вкрутився він за вчителя до 2 укр. гімназії і своїми доносами на учителів і учеників довів до того, що влада забрала сій гімназії поміщення. Але й того було ще мало. Тоді він звернувся проти „Шкільної Освіти“, хоч се т-во було зовсім неполітичне й займалося виключно тільки видаванням шкільних книжок, закуповуванням шкільного приладдя для шкіл і взагалі справами педагогічно-шкільними. На се т-во подав він донос, що в його поміщенні при Ірининській улиці відбуваються сходи та зібрання всяких повстанських організацій і вивдавав у своїх червоних правителів ухвалу на реквізицію поміщення та конфіскату майна. І треба було подивляти енергію та хитрість тодішніх провідників т-ва (особливо одної ідейної людини, котру годі тепер ще назвати), що ратували вже не поміщення, але майно т-ва так, що передали поміщення одній радянській військовій частині і ся військова частина дозволила вивезти майно і обстанову т-ва в безпечне місце. І яку нагороду одержав пан Гадзінський за свій поганий вчинок? Його назначено заступником голови Губнаросу (губерніяльного відділу народної освіти) і зроблено співредактором урядових „Вістей Київського Губвиконкома“, а потім дали йому високу посаду в Москві.

е) *Шкільні книжки-підручники.*

З інших книжок, виданих іще перед монополізацією, чи націоналізацією видавничої справи, згадаю про підручники. А згадаю і для того, що підручники до українських шкіл, особливо перші і гарно видані, не служили на В. Україні тільки для самої школи і не вважалися так, як у нас, літературою нецікавою, „мертворожденою“, „мучительською“ і певного рода „*malum necessarium*“. Ні, там на В. Україні шкільні книжки не повставали в тишині наукових кабінетів, далеко від життя та його подій, і через те не були вони і не є такі схолястичні, так дуже відірвані від життя, як у нас, такі мертвотні й нецікаві для загалу. Ні, вони виходили від життя, зверталися до нього кожною своєю сторінкою і через те прокидали живу думку і були цікаві

не тільки для учеників, але й для інтелігентного нашого загалу і для людей учених, із виспою, університетською освітою. Де би ви в нас, у Галичині, побачили таке дивне явище, щоби який „пан радник“ (суду, чи инящий), пан адвокат, пан лікар, інженір, або „отець совітник“, чи „канонік“ купували і цікавилися такою „дурницею“, як шкільна українська граматика, або підручник природознавства, або навіть задачник арифметики? В нас уважали би се за дівство, або за признаку крайньої дурноти, чи першого симптому до поїздки такого „цікавого“ на Кульпарків. А на В. Україні я сам бачив не поодинокі випадки таких „єресей“, чи „ідіотизмів“, а багато, і можу назвати навіть людей. І коли я сам трохи дивувався й питав своїх знайомих, вони відповідали мені, що цікавляться укр. шкільними книжками, бо 1) се перші укр. шкільні книжки, дороги для кожного без різниці Українця; 2) вони мають дітий-учеників і їх обов'язком є знати, з чого вчать діти; а 3) колиб навіть не мали вони дітий у шкільному віці, то і так почувають себе в праві знати й слідкувати за шкільно-педагогічною літературою, щоби не допустити до школи всякого сміття чи схолястики, бо тільки там є й може бути гарна школа, де нею цікавиться, її підтримує й стежить за нею ціле громадянство!

З цікавіших підручників згадаю: в 1920 році видано на ново незвичайно гарні два томи „Хрестоматії старовинного укр. письменства“, відомого педагога й літературного критика О. Дорошкенича, а далі дві частини дуже гарної та зрозумілої для дітий української граматики Олени Курило: „Початкова граматика української мови“ (для I і II класів гімназ.). Згаданий педагог О. Дорошкевич видав теж для вжитку школи: „Енеїду“ Котляревського з поясненням і статтями про уклад твору, джерела, мову, а Олена Курило видала незвичайно солідний твір „Курс українського правопису“, систематичний виклад правописних та граматичних правил з обширними взірцями для диктантів і то взірцями справді бездоганними що до мови, взятими головним чином із творів укр. народної словесности, або з прикладів, цитованих у „Словнику“ Б. Грінченка¹⁾. Та сама талановита авторка видала певеличку свою статтю „Сучасний стан укр. літературної мови“, де подала цілий ряд різних помилок що до мови, складні, лексичні і т. п.

ж) Збірка укр. термінології.

Справа складення термінології поодиноких наук стала актуальною зараз із самого початку існування укр. держави з огляду на чисто практичне її значіння. І так: у 1918 році вийшло одно число „Термінологічних Вістей“ Міністерства Шляхів У. Н. Р., а крім того два випуски укр. залізничної термінології. Справу сю провадив Галичанин інженір Т. Секунда, який

¹⁾ Для порівняння возьміть зразки, подавані н. пр. у галицькій граматиці Коцовського! Або як пояснити той факт, що в наших галицько-українських гімназіях навіть у виданнях латинських і грецьких класиків, вступні статі про життя і творчість письменників пооригінальні, але перекладені з польської чи німецької мови.

обробив теж і видав окремо три невеличкі випуски укр. технічної термінології заходами Департаменту професійної освіти укр. міністерства освіти в рр. 1918—1919. Він переклав також на укр. мову підручник механіки для укр. технічних шкіл, але не встиг його видати друком через прихід большевиків. — У 1918 році вийшла проба фізичної термінології, зладжена проф. Г. Холодним, а далі багато випусків поодиноких відділів природничих наук, особливо ботаніки, виданих заходами проф. Янати. Дуже енергійно взялися за справу складення укр. медичної термінології укр. лікарі і в роках 1918—1919 працювала над сим ділом окрема комісія під головованням спершу дра Галина, а потім дра Мелезевського, редактора офіційальних Вістей укр. міністерства народного здоров'я. Членами сеї комісії були лікарі-спеціалісти, а як фільологів брали участь проф. Е. Тимченко і автор сеї статі. І результатом сеї праці був доволі обширний „Російсько-український словник медичної термінології“, виданий при кінці 1920 року вже за большевиків на державні кошти київським Губздравом, се значить губерніяльним відділом народного здоров'я.

Додам до цього, що не зважаючи на неприхильні умовини і на те, що большевики дуже нерадо дивилися на таку „буржуїську“ річ, як складення термінології, а навіть бачили в такій чисто науковій справі старання і ціль насильно насаджувати українізацію (говорили, що се „попытка насильственной украинизации“), справа вироблення укр. термінології не припинялася. І так: над складенням термінів до хемії працював інженір-хемік Садовський, Олена Курило зладила проєкт фізичної термінології, Галичанин Ф. Калипович вироблював після виїзду з Києва проф. Кравчука математичну, а наш земляк П. Пелех фільософічну.

з) Видання 1921 року.

Річ зрозуміла, що серед таких умовин, як висше описано, не могла гарно розвиватися укр. видавнича діяльність, а так само українській книжці не легко було поширюватися. Через те за 1921 рік українська бібліографія не викаже багато назв книжок. Крім кількох брошур і агітаційних книжок (усе те невеликої вартости, а найгірше з боку мови), можна згадати переклад на укр. мову твору Леніна про капіталізм, і „Азбуку Комунізму“ Бухаріна та Преображенського в доволі доброму перекладі Євгена Касіяпенка. Більше менше періодично виходили під фірмою Всевидагу (Державне Видавництво) невеличкі випуски творів укр. письменників і то в досить гарному вигляді і не на найгіршому папері. Між иншим видапо там цікаву річ: „Нова українська поезія“, з гарним вступом критика Микола Зерова, а далі збірник оповідань Винниченка „Талісман“, Франка „Вівчар“, „Воа constrictor“. Накладом „Всевидагу“ (бо тільки виключно він видавав) вийшла незвичайно гарна річ з обсягу педагогічної літератури, а саме О. Дорошкевича „Література в школі“ (спроба методики) з передмовою проф. Лободи, далі дуже захвалюваний буквар Титаренка-Палянички п. н. „Сонеч-

ко". З серії популярно-наукових книжечок памятаю невеличку річ проф. Тімірязєва „Рослини і соняшна енергія“ в перекладі студента Г. Костюка. О. Дорошкевич видав теж книжечку: „Укр. література 20—30-тих років 19 століття“. Ся книжечка, а також попереду згадана „Енеїда“, творять перші два випуски з задуманої цілої серії книжечок, що могли би ученикам заступити підручник хрестоматії та історії укр. письменства нової доби. На провінції (в Умані) випшов невеличкий підручник „Огляду історії укр. письменства“ (цілого) з невеличкими зразками творів, опрацьований Галичанином Рудиком.

3. Відворот большевиків у видавничій справі в 1922 році.

Не треба тут ширше розписуватися про те, як дуже згубно відбилася монополізація видавничої справи на всьому духовому житті України, бо книжок мало видавано і книжка видрукована не поширювалася, а далі й тому, що не було книгарень і не було змоги приїздити людям із провінції до Києва, чи менших осередків.

Крім того, а властиво по правді кажучи, найважнішою причиною сього сумного явища була ворожість большевиків до укр. мови, укр. школи, книжки, науки, одним словом до укр. культури. Своїм ворожим, нечесним відношенням до укр. книжки, і не тільки до книжки, але й газети і журналу українського, себто до укр. друкованого слова в кожній його формі¹⁾, большевики показали себе найобскурантнішими денационалізаторами і русифікаторами укр. народу. Вони, як бачимо, по суті нічим не різняться від чорносотенців у політиці до Українців, а тільки способи, методи їх трохи инші. А саме, коли чорносотенці отверто кажуть, що не признають укр. мови і забороняють усе українське, то „червоні“, ті псевдо-спасителі людства, облудно запевняють, що признають усім національностям повну волю „вплоть до отделения“, а на ділі давають кождо національність гірш усяких реакціонерів.

Українська Академія Наук, якій большевики на словах давали все, не могла видати за два роки ані одного тому Записок Історично-філологічного відділу (не кажучи вже про инші відділи), ані навіть свого повного звіту, бо не одержувала від влади а і паперу, ані грошей. І коли не можна було видати сих необхідних річий, то що тоді говорити про видання бодай деяких творів із серії намічених у першу чергу і необхідно потрібних книжок для кождої культурної нації. Ще в 1918 році утворено в Академії Наук наукові комісії для видання: 1) словника укр. живої мови (голова Ніковський, головні редактори Ганцов і Голоскевич); 2) історичного словника укр. мови (голова проф. Е. Тимченко); 3) словника до історії України (голова О. Грушевський); 4) географічного словника України і 5) біографічного словника укр. діячів. В 1920 році закладено ще

¹⁾ Навіть усякі рекламні та агітаційні відозви, пликати і т. п. друковано здебільшого в російській мові, хоч тут уже з чисто користюбних мотивів повинні були вони послуговатися укр. мовою.

одну комісію під головуванням проф. Лободи (секретар П. Пелех) для опрацювання укр. енциклопедичного словника. Кожда комісія виготовила вже багато праць, а найбільше зробила перша комісія, бо ще в літі 1921 року було готових, зібраних на окремих карточках 120.000 слів (у тому числі багато слів тихже самих повторювалося). З огляду на негайну, практичну потребу вирішено було видати наперед словник у двох частинах: 1) українсько - російський і 2) російсько - український, а вже після того виготовити академічний словник укр. мови, вповні науковий. Працю для видання першого словника вже давно закінчено, але про видання годі було й думати, бо большевики не давали гроший. Із тихже причин не можна було опублікувати ані праць, ані матеріалів інших комісій, що зробили теж багато.

Большевики, не зважаючи на те, що приобіцяли при ліквідації „Книгоспілки“ респектувати плян намічених до видання творів, не видали майже нічого, хоч було дуже багато готових перекладів, особливо з серії педагогічної (н. пр. німецьких учених Гансберга і Кершенштайнера). Я знаю багато річий, уже готових до друку, але при навіть трохи зміненому на краще становищі, не було виглядів на видання їх. Між иншим проф. Марковський не мав змоги видати друком своїх нових дослідів над „Енеїдою“ Котляревського, ані виготовленої I частини Хрестоматії укр. літератури нової доби, згаданий уже П. Пелех не добився теж видання своєї праці про Сковороду, а М. Зеров перекладу твору „Księgi pielgrzymstwa narodu polskiego“. Ненадрукованими залишилися словники клясичних мов (латинсько-і грецько-український), яких авторами були Товстик і ще один гімназійний учитель.

При кінці 1921, а головним чином у 1922 році, наступили в радянській „федерації“ великі зміни в звязку з проголошенням т. зв. „непа“ (= нова економічна політика). Большевики скрахували на цілій лінії і мусіли дозволити вільну торгівлю, аренду млинів, фабрик, і ин., а головно почали збирати всякі податки, оплати і на всякий спосіб старатися про видирання гроша від населення для латання свого нещасного бюджету. Через те поступилися вони теж і в видавничій справі, дозволили відновлювати працю старим, попереднім видавництвам і заклади нові. Але зробили се тоді, коли за два роки своєї господарки знищили зовсім друкарні, зужили весь забраний у приватних видавництв запас паперу і віддали їм видавничу справу в такому часі, коли панує страшна дорожнеча, нема потрібної скількості грошових знаків для правильного фінансового обороту (державні банки не можуть ніколи настати гроший навіть для урядових установ) і в кінці скрутне матеріальне становище інтелігенції, доведеної большевицькою господаркою до повної руїни, не дає змоги розраховувати на великий і постійний покуп книжки.

І все таки, не зважаючи на се, видавнича праця почала відроджуватися, негайно почав працювати „Час“, а замість „Друкаря“ повстає нове в-во „Слово“, що видало кілька гар-

них книжечок, як н. пр. „Наука віршування“, оповідання молодого письменника Косинки, Васильченка та ин.

У 1922 році позволяє теж влада відчиняти книгарні, але в них вона майже нічого не залишила.

4. Розповсюдження укр. книжки в 1920—1922 рр.

При кінці своєї статі згадаю коротко про те, як розповсюджувалася укр. книжка в часі книжкової неволі 1920—1922.

Доки були старі запаси книжок в українських кооперативних союзах, то українську книжку можна було одержати не дуже трудно (особливо на провінції), а для шкіл подекуди видавано книжки без большевицьких „ордерів“. Гірше було тоді, коли ці запаси вичерпалися і всі запаси книжок залишилися тільки на офіційальних большевицьких складах, де для одержання книжки треба було показати або ордер (дозвіл), або дати хабаря¹⁾. Тоді одиноким місцем, де можна було купити книжку, був базар у Києві. Спершу продавали поодинокі люде книжки зараз таки біля своїх домів, коло стін або воріт камениці, але потім влада заборонила се. А хто продавав? Бідна інтелігенція, примушена голодом і неодержанням платні від червоних панів, в останню чергу, коли вже не було що иншого продавати, продавала книжки. Дуже часто можна було побачити на базарі книжки з підписами визначних укр. діячів або книжки даровані їм авторами з підписом²⁾. Особливо було дуже важке становище родин або осіб, покинутих батьками або чоловіками, що мусіли втікати перед большевиками на еміграцію. Але продавали книжки й ті люде, що мали державну службу і навіть нежонаті урядовці, чи вчителі, бо большевицька платня була така, що нікому не виставала на життя.

Ціни на книжку були, порівнюючи з загальною дорожнечою, дуже низькі, взагалі книжка зробилася найдешевшою річчю з усього і тільки в 1922 році ціна книжок трохи підвищилася. І так: у другій половині серпня 1921 року коштувала одна кастина укр. граматики О. Курило (на базарі) 1.000 радянських карбованців, Ілюстрована Історія Грушевського 11—12.000, Історія укр. письменства С. Єфремова 9.000. А незвичайно гарна книжка: Модзалевського „Малоросійській родословникъ“ (4 томи на дуже гарному папері, з багатьма ілюстраціями) 60.000, а через рік (у марті 1922 р.) уже 1½ мільона³⁾. Один Галичанин (др. Я.), що й перед війною був на посаді в Києві, продав у 1920 р. цілу укр. літературу Ом. Огоновського (се дуже рідка

¹⁾ Форма вимагання хабарів має в Росії свою історію. За царського часу служила до того форма: „дати на стемпель“ (гербова марка) або „прпложеніє къ прошенію“. А в большевиків від 1921 року брали хабаря під дуже новиною і дуже оригінальною формою, а саме датку „на голодающих“ (голодуючих). Брали при кожній нагоді і отверто в усіх бюрах.

²⁾ Я сам купив „Чумацькі пісні“ Манжури з підписом С. Шолухина.

³⁾ Мірилом тодішніх цін треба брати харчові продукти. В той час 1 пуд пшениці (= 16 kg наших) платився 20.000, 1 пуд пшеничної разової муки 50.000, 1 фунт (= 40 dkg наших) сала 9—10.000, 1 фунт цукру 7—8.000 карбованців. А в марті й цвітні 1922 року 1 пуд пшениці платився 3 мільони карбованців.

на В. Україні її пошукувана книжка) за 4.000 карб. (= 1 фунт сала). Один професор, примушений бідом, продав у вересні 1921 р. 30 великих томів „Архіва Юго-западної Росії“¹⁾ за 80.000 карб. (= 10 ф. цукру або на галицьку міру 4 kg.).

Дуже радо продавано книжки за харчові продукти. За 1 примірник Хрестоматії Дорошкевича брали 1 фунт сала, за 1 прим. Ілюстр. Історії Грушевського 1—1½ ф. сала. Коли на провінцію привезено книжки, то обов'язково і завжди перемінювано ціну грошей на продукти, а на Поділлі, де багато цукру, на цукор. За 1 прим. Геометрії Киселева (в укр. перекладі) брали по 8 ф. цукру, за М. Грушевського „Греко-римський світ“ (підручник для 3—4 класи гімназ.) 4 ф. цукру. За 5 великих томів люксового видання Шекспіра в російській мові (на дуже гарному папері з ілюстраціями) заплачено 1½ пуда (8 kg.) жовтого цукру (менше як 2 рос. передвоєнні рублі). Повну енциклопедію Брокгауза—Ефрона (російську) купив у 1921 р. в Харкові один робітник цукроварні за таку невелику ціну, як пів пуда білого цукру, що буде виносити на нашу галицьку передвоєнну валюту приблизно 7 корон.

Звичайно бувало так, що коли проворна, чи щаслива людина добралася без пригоди до Києва і привезла на село книжки, то продаючи ці книжки за продукти, добре собі заробляла. І справді повставав тоді сей новий тип книжкового спекулянта.

Як дуже важко було роздобути книжки, особливо для шкіл, нехай свідчить кілька прикладів. Мені, як завідувачому в укр. сільській гімназії, доводилося нераз звертатися за дозволом на закупню книжок до офіційальних радянських установ. Поїхав я в свій повіт до Повітвіднароса (Повітовий відділ народньої освіти) в Гайсині (Поділля) і там одержав дозвіл купити, а частину книжок одержати даром. Іду до складу книжок, що перед тим належав до Союзу Споживчих Товариств, і там зустрічає мене така немила несподіванка: на 50 примірників обидвох частин укр. читанок для I—II класи гімназ. п. н. „Рідні Колоски“ одержую тільки 5 примірників. Коли спитав я, чому, одержую відповідь: „Бо більше не можемо, бо продаємо на кождо місцевість відповідно до норми, з гори означеної“. Я ще просив і вказував на те, що може не кожда школа звернеться (бо так бувало), але все одно більше не дають. Прошу далі о 70 примірників „Природознавства“ Трояновського (для клас 1—3), одержую тільки 3. І знов те саме пояснення з оправданням, що не можуть більше дати, бо самі мало одержують із губернії (Винниця), а губернія з Києва, чи Харкова. Ідуть тоді за книжками 2 вчителі в більший провінціальний осередок, в Умань. Звертаються за дозволом до Повітвіднаросу, але сей не дає дозволу, кажучи, що гімназія є і в чужому повіті, і в чужій губернії, а вони дають книжки тільки для свого повіту. Ідуть тоді вони без дозволу до б. Союзу укр. Споживчих Товариств, якого склад книжок забрали большевики, і там ви-

¹⁾ В ньому публіковано дуже цінні акти й документи за часи від 16 століття, а так само твори наших письменників того часу.

прошують по кілька примірників шкільних книжок. На другий шкільний рік уже заздалегідь треба приготувати для школи книжки. Підчас вакацій їду в саму губернію, до Винниці, і звертаюся за дозволом до Губнаросу. Тут зустрічає мене лайка, чому я приїхав до губернії, обминувши повіт, свою першу інстанцію. А коли я відповів, що в повіті нема книжок і що там я вже був давно, кажуть, що все одно я не маю права приїздити самовільно до губернії, далі, що Губнарос сам дбає про книжки і розділяє їх по повітах, а навіть сам присилає їх до школи. Але я далі сперечаюся і в кінці дають мені ордер на кілька підручників. Приходжу до складу книжок, і тут виявляється, що нема ні одної з зазначених книжок. Я вертаюся до Губнароса, говорю про це і прошу о дозвіл на подорож залізницею до Києва, де є потрібні книжки на базарі. Але дозволу не одержую, а тільки чую поучення, що Київ не є тепер центром для України, а тільки звичайним губерніяльним містом, а далі, що з одної губернії до другої не можна їздити без урядового мандату (се зветься „командіровка“). Все таки я доїхав до Києва завдяки тому, що передбачаючи неприхильне відношення в губернії, я забезпечився другим мандатом від місцевої цукроварні, де працював у характері завідуючого робітничої книгозбірні. Маючи такий мандат, я був певен, що большевики не відмовлять мені, бо в мандаті було виразно зазначено, що книжки потрібні для так дуже протегованих ними (на словах) робітників. І вже дуже здивувався, коли завідучий відділом розділу книжок у Всевидаті, комуніст Кузик, відмовив мені дати ордер, кажучи, що книжок українських нема. Я тоді відразу подав йому спис книжок, які бачив на складі бувшої Книгоспілки. Тоді сказав мені він чекати на вирішення цілої комісії, чи колегії. Я чекав два дні, але дозволу не одержав, а тільки запевнення, що книжки прийдуть. Але, розуміється, не прийшли. І тут принагідно зазначу, як дуже інтензивно та послідовно провадять большевики русифікацію України. Для робітників цукроварень присилав постійно дарові книжки професійний союз працівників цукроварства т. зв. „Центротрудосахар“ з Харкова та зі своїх відділів (Подолсахар) у Винниці. Але українських книжок не було ніколи між сими присилками, а завжди тільки російські!

Якийсь час їздив дехто з учителів за книжками до Кам'янця Подільського, де видруковано багато книжок за укр. влади (1918—1919). Але се було недовго, бо большевики розвірували скоро сі книжки і для шкіл не давали, ані не продавали їх школам, а тільки спекулянтам за добрі гроші, а вже від спекулянтів купувало їх населення.

Коротко ще згадаю тут про авторські гонорарі за большевиків. Проф. Дорошкевич одержав у 1921 році за свою методу української літератури 250.000 рублів, за яку ціну можна було тоді купити 5 пудів (= не цілий корець) разової пшеничної муки. Титаренко одержав тоді за свій буквар „Сонечко“ 1½ мільона карбованців і се вважалося дуже великою сумою (30 пудів = 5 кірців муки). А в літі 1922 р. один автор непе-

ликої наукової книжечки одержав від приватного видавництва тільки 50 примірників своєї праці.

III. Висновки.

Я вже попередю згадував часто про те, як дуже цікавилися всі на В. Україні укр. книжкою. І ще в останньому часі, не зважаючи на загальне збіднення і городян і селян, не пропало зацікавлення до укр. книжки. Особливо ученики укр. сільських гімназій, а далі парубоцтво, молодь рвуться до неї. І на жаль книжок мало, а найбільше відчувається недостачу відповідної лектури для учеників вищих клас, а саме повістий або книжок популярно - наукових. Нераз можете спостерегти такий сумний факт, що згадані ученики читають або повісти російські і то сумнівної або нікчемної вартости, або Сенкевича в російському перекладі, н. пр. „Огнем і мечем“.

На закінчення бажав би я сказати ось що: Слідкуючи за поступенним розвитком укр. видавничої справи та поширенням укр. книжки від часів революції, можемо прийти легко до переконання, що часи ці марно не пропали, що зроблено багато і що наслідки праці сеї нескороминущі. А далі ще одно: ми можемо бути горді на те, що не подаємося легко перед кожною перешкодою, але поборюємо всякі труднощі, і ми, Галичани, повинні ставитися з найбільшою пошаною до наших культурних працівників на В. Україні, які ціною надлюдських нераз зусиль прокладають шлях до кращого! ¹⁾

Перемишль, 17 марта, 1923.

¹⁾ Завважу тут ось се: з огляду на дуже важкі умови переїзду до Галичини, я не взяв зі собою всіх потрібних матеріалів і через те багато цитую з пам'яті та не можу ручити, чи в мою працю не закралися невеличкі помилки, чи недокладности. — Багато подробиць про книжки подаю окремо в своїй статі: Під червоною владою: І. Шкільна справа на Радянській Україні. Перемишль, 1923.